

Mira RADOJEVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

BOŽIDAR (BOŽA) MARKOVIĆ I HRVATI

APSTRAKT: U ovom bismo radu pokušali da predstavimo odnos koji je prema hrvatskom narodu, srpsko-hrvatskoj saradnji i mogućnosti zajedničke države Srba i Hrvata imao istaknuti srpski naučnik i političar Božidar (Boža) Marković. Mada se o ovoj temi može govoriti tokom perioda dugog gotovo pet decenija, ograničićemo izlaganje na početak XX veka, odnosno vreme upoznavanja i početka saradnje. Rad je pisan na osnovu izvora i relevantne literature.

KLJUČNE REČI: Intelektualna elita, politička elita, jugoslovenska ideja, politički programi, nacionalno pitanje, jugoslovenska država, srpsko-hrvatski odnosi, Južni Sloveni, veleizdajnički procesi, revolucionarna štampa

U dugoj istoriji srpske političke misli Božidar (Boža) Marković jedno je od danas gotovo zaboravljenih imena, ličnost koja je nestala iz kolektivnog sećanja i o kojoj je do skoro malo znala čak i naučna historiografija.¹ Savremenicima prve jugoslovenske države bio je, možda pre svega, a i pored bogate političke biografije, poznat kao jedan od najubedjenijih Jugoslovena među srpskim naučnicima i političarima, čovek koji se gotovo pola veka zalagao za srpsko-hrvatsku saradnju i stvaranje jugoslovenske države.² Ovakvu političku reputaciju počeo je da stiče na samom početku XX veka, našavši se u krugu mlađjih srpskih intelektualaca koji su usvojili ideju zajedništva Južnih Slovena i počeli da je šire kao svoju nacionalnu dogmu. Kako je do toga došlo iz izvora nam, na žalost, nije dovoljno poznato. Prve godine njegovog interesovanja za jugoslovensku ideju dosta su nejasne, a pouzdani podaci više nego oskudni. U tom vremenu Božu Markovića, mladog docenta i vanrednog profesora Velike škole (od 1905. godine Beogradskog univerziteta) možemo da vidimo najpre u grupi njegovih istomišljenika i saboraca iz redova Samostalne radikalne stranke, koja je,

¹ Videti: M. Radojević, *Naučnik i politika. Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*, Beograd 2007.

² „Doajen borbe za ujedinjenje još iz vremena Skerlićevog 'Slovenskog juga', kroz dvadeset godina predratne Jugoslavije dosledan u izgradjivanju linije srpsko-hrvatskog sporazuma...“, napisala je za njega Mirjana Stefanovski (M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuredjenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 1988, str. 234).

odvojivši se početkom veka od matice iz Radikalne stranke, okupila najenergičniji vrh srpske intelektualne elite.

Otvoreni za nove ideje i željni da Srbiju učine modernom evropskom državom, samostalni radikali (samostalci) pronašli su sebe u jugoslovenskom pokretu.³ Više nego štampa, privatna prepiska otkriva brojnost veza koje su uspostavili sa srpskim i hrvatskim političarima iz Austrougarske. Čuvajući te kontakte od saznanja austrougarske policije, samostalci su se više tajno, a manje javno, sastajali ponajviše sa predstavnicima Hrvatsko-srpske koalicije. Jedan od takvih sastanaka Ljubomir (Ljuba) Stojanović, njihov partijski šef, imao je sa Franom Supilom na Rijeci 1905. godine.⁴ Iz njihove docnije prepiske vidi se da su kao kuriri u prenošenju pisama sudelovali Josip Smodlaka, Bogosav Mažuranić i druge ličnosti.⁵ Ljubi Stojanoviću pisali su takodje Niko Županić, koji je već bio u Srbiji, Valerijan Pribičević i Luka Smodlaka.⁶ Jovan Žujović, jedan od ljudi iz najužeg stranačkog vodjstva, bio je u kontaktu sa Franom Potočnjakom, koji je dolazio i u Beograd.⁷ Čestih dolazaka u Beograd sećao se i Josip Smodlaka, govoreći nakon Prvog svetskog rata Nikoli Stojanoviću o njima kao o pokušajima izmirivanja i udruživanja, jednom „jalovom“ poslu prilikom koga mu je saradnik bio samostalac Milan Grol.⁸

U jugoslovenski angažman samostalaca uključio se i Boža Marković, nalazeći u njemu svoje političko i nacionalno ispunjenje. Postavši jedan od oduševljenih Srba-Jugoslovena, svoja uverenja nije, međjutim, ispoljavao tako strasno kao što su to činili njemu bliski drugi apostoli jugoslovenstva – Jovan Skerlić i Milan Grol pre svih. U njemu je, pak, bilo jedne posebne, izrazite postojanosti, mirne i predane, koja nije dozvoljavala sumnje, podleganje iskušenjima i odustajanje. Jednom prihvativši ideju jugoslovenstva, ostao joj je veran celog života. Postala mu je opredeljenje, posao i sudbina. Ovo se dobrim delom dalo videti tek u potonjim vremenima, dok u godinama koje su prethodile Velikom ratu uočavamo neke najvažnije naznake onoga što će se dokazivati kao retka politička čvrstina.

³ Govoreći o svom vidjenju spoljne politike, samostalci su se u stranačkom programu iz 1905. založili da ona bude vodjena u skladu sa narodnim težnjama, medju kojima su istakli zaštitu političkih i ekonomskih interesa države i naroda, negovanje sloge i saradnje sa susednim državama i „srodnim narodima“, održavanje dobrih odnosa sa drugim državama, stvaranje političkog i ekonomskog saveza sa balkanskim narodima zasnovanog na devizi „Balkan balkanskim narodima“. Potpuno novu tačku predstavljalo je njihovo zalaganje za gajenje „duha jugoslovenske zajednice“ (V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, str. 317-322). Zahtevajući ovo, pokazali su sluh za praćenje novog doba i istovremeno bili jedina srpska politička stranka koja je u svom političkom programu pominjala jugoslovensko ime u bilo kom obliku.

⁴ Pismo F. Supila, Rijeka, 7. lipnja 1905 (Arhiv SANU, Zaostavština Lj. Stojanovića, 12.954/4).

⁵ Pisma F. Supila (Isto, 12.954/1, 12.954/2, 12.954/3).

⁶ Pisma N. Županića, V. Pribičevića i L. Smodlake (Isto, 12.404, 13.226, 12.978).

⁷ Pismo J. Žujovića, Dubrovnik, 17. januar 1906 (Isto, 12.398/2).

⁸ Pismo J. Smodlake, Split, 29. oktobar 1928 (Arhiv SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10.745/2).

Od početka veka pa do pred ratove, balkanske i svetski, putovao je Srbijom i jugoslovenskim krajevima, srećući se sve intenzivnije sa ljudima sa prostora Austrougarske. Prema jednoj tvrdnji lista „Slovenski jug“, lično se poznao sa skoro svim „južnoslovenskim radnicima“ i „proputovao sve južnoslovenske krajeve po nekoliko puta“.⁹ Slično ovoj tvrdnji, sećanja Milana Grola svedoče da je u to vreme bio jedan od „najboljih poznavalaca problema i ljudi u nacionalnoj radnji izvan Srbije“.¹⁰ Drugi savremenik i blizak saradnik, Pavle Popović, u svojoj je prepisci sa Jovanom Jovanovićem Pižonom, diplomatom i političarem, spominjao susrete koje je imao sa nepoznatim nam ličnostima iz Madjarske,¹¹ a Nikola Stanarević ostavio uspomene na zajednički odlazak u Zagreb, aprila 1905. godine. Prema njegovom sećanju, grupa srpskih i bugarskih studenata krenula je u prestonicu Hrvata u vreme pravoslavnog Uskrsa, predvodjena univerzitetskim profesorima – Jovanom Skerličem, Božom Markovićem, Pavlom Popovićem, Milom Popovićem i drugim pristalicama jugoslovenstva. Pored studenata, sa hrvatske strane su učestvovali poslanici Hrvatsko-srpske koalicije, na čelu sa Ivanom Lorkovićem i Svetozarom Pribićevićem. Među književnicima, koji su takodje prisustvovali, posebno je bio aktivan Ivan Djalski, ali i drugi poput Antuna Gustava Matoša. Jedan od govora održao je Stjepan Radić, budući vodja hrvatske nacije.¹² Prilikom ovakvih susreta u Austrougarskoj i Srbiji, ne ističući se previše, Boža Marković je postajao blizak sa slično opredeljenim Hrvatima i Slovencima. Hinko Hinković, na primer, navodio je tu činjenicu i u prepisci i u kasnije napisanim sećanjima.¹³

I pored ove relativne brojnosti, izvori nam ne dozvoljavaju da se bliže upoznamo sa sadržinom razgovora koje je prilikom tih susreta vodio, pa ni sa konkretnim akcijama koje su moguće iz njih proisticale. Kakva je bila njegova prava uloga u propagandi jugoslovenstva daje se, ipak, videti iz onoga što je činio kao urednik „Slovenskog juga“, pa čak i iz činjenice da mu je ovo uredništvo povereno upravo od strane studenata kojima je najviše bilo stalo do promocije i uspeha ideje južnoslovenske bliskosti, saradnje i zajedničke budućnosti.¹⁴ Iz tih

⁹ „Slovenski jug“, br. 13, 25. mart 1912.

¹⁰ M. Grol, *Iz predratne Srbije. Utisci i sećanja o vremenu i ljudima*, Beograd 1939, str. 121.

¹¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), zbirka J. Jovanović Pižon, 80-38-522/523.

¹² N. Stanarević, *Uspomene*, knj. I, str. 14-15 (Arhiv SANU, Zaostavština N. Stanarevića, 14.212).

¹³ Narodna biblioteka Srbije (NBS), Odeljenje posebnih fondova, R 558/IX/661; H. Hinković, *Iz Velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, str. 242-243.

¹⁴ Kao djačko društvo „Slovenski jug“ je 1902. osnovala grupa stranački neopredeljenih studenata beogradske Velike škole. Sledeće godine, u novembru, pojavio se i prvi broj njihovog lista pod istim nazivom i sa dve glavne parole: „Južni Sloveni ujedinite se“ i „Revolucija u neoslobodjenim krajevima“. Nacionalni cilj pokreta koji je tada otpočeo bilo je stvaranje najpre saveza Srbije, Bugarske i Crne Gore, a potom svih Južnih Slovena, jer su tu „jedinu, spasonosnu ideju“ nametali jednakost jezika, kulture, prosvete, privrede, zakona i običaja, a pri tom zajednički interesi“. U njegovom programu je otuda istaknuto protivljenje nacionalnom šovinizmu, ma sa koje strane dolazio. Narednih godina studenti su organizovali više jugoslovenskih i balkanskih manifestacija, pri čemu su ih zdušno pomogli profesori Velike škole, odnosno Beogradskog univerziteta. Sredinom 1907. izvršeno

razloga list je i pod uredništvom Bože Markovića donosio tekstove o zbivanjima u Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji, Sloveniji, Crnoj Gori, Makedoniji i Staroj Srbiji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, ne prestajući da, po njegovim rečima, predstavlja omladinski pokret. „Naprotiv, on je i dalje bio središte oko koga su se okupljale sve jugoslovenske omladinske generacije“. Saradnici su mu bili omladinci iz svih jugoslovenskih pokrajina, a nizom javnih predavanja, održavanih u Beogradu, sa prilikama u jugoslovenskim zemljama upoznavani su i širi slojevi stanovništva. Istovremeno, pokušavao je da organizuje jedinstvenu celokupnu jugoslovensku omladinu, te su i njegovom zaslugom u Beograd pritali omladinci „sa svih strana“, sastajali se, upoznavali se sa srbijanskom omladinom, „obaveštavali se, diskutovali i spremali za rad u narodu“. Sa svojim redovnim nedeljnim sastancima „Slovenski jug“ je postao „jugoslovenski seminar, u kome se učilo jugoslovenskom nacionalizmu“. To je bila prva „nacionalistička organizacija, koja se rasprostirala na ceo Slovenski jug“.¹⁵

Osećajući opasnost od kulturnog i političkog integrisanja Jugoslovena i tražeći opravdanje za aneksiju Bosne i Hercegovine, Austrougarska je 1908. godine pokrenula čuveni Veleizdajnički proces, jedan u nizu sličnih kojima se obračunavala sa nacionalnim pokretima.¹⁶ Hapšenju braće Pribičević, Adama i Valerijana, prethodila je pamfletska brošura Djordja Nastića kojom je optuživao Srpsku samostalnu stranku u Hrvatskoj sa jedne, a Srbiju sa druge strane za organizovanje revolucionarne delatnosti u jugoslovenskim pokrajinama Austrougarske. Uz brošuru je bila priključena kopija Revolucionarnog statuta Milana Pribičevića, austrougarskog oficira-prebega koji se, preplivavši Drinu, 1904. godine našao u Srbiji, gde je potom postao sekretar „Slovenskog juga“. Državni tužilac Milan Akurti optužio je 53 Srbina, sa Adamom Pribičevićem na čelu, da su „stojeći bilo neposredno a bilo posredno, u svezi sa političkim društvom 'Slovenski jug' u Beogradu, kojemu je svrha da – pod vidom 'oslobodjenja' te državnog, političkog, socijalnog, narodnosnog i kulturnog ujedinjenja Jugoslovena – propagira te uzgoji i provede u kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji te Bosni i Hercegovini, misao veliko-srpske države, a onda da se podignućem

je stapanje kluba i lista, a uprava predata „starijim drugovima“. Novi predsednik kluba i urednik lista postao je B. Marković, obavezavši se na vernost starom programu. Nova uprava je garantovala da će list i dalje uredjivati „u pravcu u kome je i do sada uredjivan, govoreći o svima događajima na našem Jugu sa svoja dva načela: jugoslovenske uzajamnosti, kada je reč o međusobnim odnosima naših naroda i spoljnoj politici uopšte, i demokratskim principima, kada je reč o unutrašnjem urdjenju pojedinih jugoslovenskih pokrajina“. Kao svoj cilj „Slovenski jug“ je naveo širenje jugoslovenske ideje, a „u daljoj budućnosti“ i ideju „balkanske uzajamnosti i organizovanje rada u tome smislu“ (B. Marković, *Omladina u jugoslovenskom pokretu*, „Jugoslovenska demokratska liga“, sv. I, Pariz 1919, str. 16-19; „Slovenski jug“, br. 1, 13. oktobar 1907, po Julijanskom kalendaru; D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Beograd 1973, str. 36-38; M. Radojević, *n.d.*, str. 84-85).

¹⁵ B. Marković, *n.d.*, str. 17.

¹⁶ Videti: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. II, Beograd 1989, str. 486-487.

sveopće revolucije u ovim zemljama i, uz vojenu snagu Kraljevine Srbije i Kneževine Crne Gore, ove kraljevine i zemlje otrgnu od Austro-Ugarske monarhije i prisajedine Kraljevini Srbiji, i tako stvori jedna srpska država pod žezlom Kraljevine Srbije Petra I Karadjordjevića“.¹⁷

Tokom procesa koji je vođen Boža Marković je postao poznatiji u Austrougarskoj, što je za posledicu imalo prismotru austrijske obaveštajne službe, koja je o njemu sačinila niz izveštaja.¹⁸ Posebnu pažnju izazivale su njegove aktivnosti i reagovanje „Slovenskog juga“ na aneksiju Bosne i Hercegovine, proglašene oktobra 1908. godine. Ne mireći se sa aneksionom politikom kao svršenim činom, list je tada najavljuvao osvetu i početak rata za slovensku slobodu. Na njegovoj prvoj, crvenom bojom odštampanoj stranici, mržnja prema habzburškoj carevini dostizala je vrhunac u borbenim pokličima. „Mi... velimo“, rečeno je, „ovo je tek početak jednog krvavog dela. Austrija je uvek uzimala tuđe zemlje ne znajući za slavu na bojnopolju. Ona je oduzimala slobode narodima nemajući u svojoj istoriji nijednu pobedu... Austrija ne znači narodnost, na protiv to je apsurd svakog nacionalizma, to je samo jedan tiranski militarističko birokratski režim protiv svih narodnosti. Ali kad se narodi dignu u svoju odbranu sa svojim milionima sinova, taj se režim mora da sruši. On se drži samo dok svojom tiranijom teško pritiskuje glave robova. Ali svaki rob teži za svojom slobodom, njegovo srce jače počne da bije, njegove mišice stanu jače da dršću, i kad ustane i podigne glavu, svaki režim tiranije pada pod njegovim nogama“. I Južni Sloveni treba da podignu glave, znajući da aneksija Bosne i Hercegovine nije okončana stvar, već ono što će tek otvoriti „jednu krvavu bitku“. Srbija je imala veliku istorijsku dužnost da povede tu borbu protiv Austrije. Njena jugoslovenska propaganda trebalo je da se čuje sa njenih topova i pušaka, nju su „bratski“ čekali saveznici u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Sloveniji, njen „krvavi barjak“ morao je prineti slobodu Južnim Slovenima. „*Rat Austriji*“, uzvikivao je „Slovenski jug“, „*što pre rat Austriji, po svu cenu rat Austriji! Naša jugoslovenska propaganda danas je, zaista, revolucionarna. Nisu više od potrebe reći, već hrabrosti i krvi, mnogo hrabrosti i mnogo krvi za jedno veliko istorisko delo svih južnih Slovena. Ujedinite se južni Sloveni u rat protiv Austrije!*“ (istaknuto u originalu – prim. M. R.).¹⁹

Delom i zbog ovakvih tekstova, u vreme aneksione krize i zagrebačkog Veleizdajničkog procesa izdavanje „Slovenskog juga“ bilo je obustavljeno. Po rečima

¹⁷ Navedeno prema: K. Milutinović, *Hrvatsko-srpska koalicija, U: Istorija srpskog naroda*, knj. VI-1, Beograd 1983, str. 460.

¹⁸ Arhiv SANU, Zaostavština M. Živanovića, 14.434/1.389; 14.434/1.430.

¹⁹ „Slovenski jug“, br. 39, 28. septembar 1908.

njegovog urednika, klub je optužen za saučesništvo u nastojanju Srba iz Austrougarske da putem revolucije izvrše nasilan prevrat na celom slovenskom Jugu. Kako je njegovo pravdanje bilo uzaludno i, štaviše, samo umnožavalo „dokaze“ za krivicu, doneta je odluka da list ne izlazi sve dok ne bude doneta presuda. Sudu je time data mogućnost da „u izvidjanju učini sve što hoće“.²⁰ Nova serija pokrenuta je u vreme održavanja Fridjungovog procesa, vođenog u Beču decembra 1909. godine.

Kako je o samom procesu u historiografiji više puta pisano,²¹ pa i o svedočenju Bože Markovića,²² ovde bismo izneli samo neke od najvažnijih odgovora koje je dao na pitanja državnog tužilaštva o svojoj saradnji sa Srbima iz Hrvatima iz Austrougarske. Za svaki od dokumenata na koji se pozivao prof. Fridjung, a među kojima su se količinom izdvajali oni u kojima su beleženi novčani iznosi za Frana Supila i Hrvatsko-srpsku koaliciju, rekao je da je lažan. Isto tako, tvrdio je da na zagrebački proces „veleizdajnicima“ nije išao, jer njegovo ime tamo nije navodjeno, ali ga je „površno“ pratio, nameravajući da sakupi materijal za koji se interesovao kao političar i pravnik. U tom svojstvu rekao je svojim studentima da će se njime „jednom poduže zabaviti“ u seminaru. Sa Svetozarem Pribičevićem i drugim članovima Koalicije nije bio ni u kakvoj prepisci.²³

Govoreći potom o procesu u Beču, Boža Marković je isticao strahoviti poraz koji je Austrija na njemu pretrpela. Po njegovim rečima, taj nesrećni nastavak veleizdajničke parnice osramotio ju je i učinio smešnom među Jugoslovenimsa, na Balkanu i u Evropi. Jer, svoj uniženi ugled još jednom je bezuspešno pokušavala da brani „novim lažima, optužbama i falsifikatima“.²⁴ Kao profesor prava naglašavao je kako je u Fridjungovoj parnici pred porotom i pred celim kulturnim svetom raspravljano pitanje javnog, a ne privatnog prava između nekolicine uključenih lica. Svoju nedužnost dokazivale su Hrvatsko-srpska koalicija, optuživana za veleizdajničko držanje, i Kraljevina Srbija, koja joj navodno u tome bila podstrekač. Prof. Fridjung i njegovi pomagači verovali su da opstanku austrijske monarhije preti opasnost od te dve strane, odnosno od jugoslovenske ideje koja dolazi iz Srbije. Na procesu koji je vođen Koalicija je prema tome bila tužilac samo po imenu, jer su Srbija i ona optužbama iz Austrije dovedene u poziciju nužne odbrane. Pravi predmet procesa bila je sama jugoslovenska ideja, koja je „od uvek... bila bauk za Austriju“. Optužujući habzburšku carevinu za neprimereno držanje prema Slovenima, Srbima i Hrvatima, Boža Marković je

²⁰ B. Marković, *Prva reč*, isto, br. 1, 21. novembar 1909.

²¹ Videti: K. Milutinović, *n.d.*, str. 469-476. U tom je radu navedena i najvažnija literatura o ovom pitanju.

²² Videti: M. Radojević, *n.d.*, str. 96-102.

²³ *Dr. Božidar Marković pred Bečkim sudom*, „Slovenski jug“, br. 3, 5. decembar 1909.

²⁴ B. Marković, *Masarik i Jugosloveni (S političkog gledišta)*, U: *T. G. Masarik*, zbornik, Beograd – Praha 1927, str. 31.

dokazivao opravdanost i legitimnost ideje jugoslovenstva, čiju je pojavu svojim držanjem upravo Austrija izazvala, a koja nije ugrožavala opstanak ove imperije.

„Za iole dobrog poznavaoa Austrije“, pisao je, „prevratničko shvatanje jugoslovenske ideje objašnjivo je. Skroz birokratska država“ ona se „nikad nije trudila da pozna narode koji su u njoj i da steče njihovu ljubav. Ona se nikad nije približila tim narodima, niti ih je smatrala kao svoje narode, prema kojima treba uvek pijateljski da bude raspoložena. Mesto svega toga ona je stalno prema njima nepoverljiva, udaljena i neprijateljski raspoložena. Da bi ih ipak sve držala u svojim rukama, ona se služi samo činovništvom, policijom, agentima i čitavim aparatom sumnjivih lica, koji imaju da obaveštavaju zvaničnu Austriju o težnjama i namerama njenih naroda“. Kako su svi izveštaji do kojih je na ovakav način dolazila poticali od sumnjivih ljudi i bili ne samo netačni nego i lažni, sasvim je razumljivo što nije znala pravo stanje stvari. „Kad na ovakav način ona dobija kako pojam o ljudima, strankama i narodima tako i o njihovom kretanju i radu, onda je sasvim pojmljivo, da je i sav njen rad rdjav i pogrešan“. Tako je dobila i pojam o jugoslovenskoj ideji, što se kao sasvim tačno pokazalo na bečkom procesu. I pre otkrića prof. Masarika, Boža Marković je izrekao optužbu po kojoj su dokumenti prof. Fridjunga dobijeni u austrijskom generalštabu i od „drugih najmerodavnijih ličnosti“. Po njegovim rečima, samo je Austrija mogla biti u takvoj zabludi da ne vidi pravu vrednost kompromitujućih hartija. Više od toga, iz njih je, kao i iz svih drugih njima sličnih, stekla uverenje „da je jugoslovenska ideja potpuno identična s revolucionarnom idejom, i da svaki čovek kao i svako društvo, koje radi na toj ideji, radi na prevratu austrijske monarhije“. Ovo njeno uverenje bilo je toliko jako da je uzaludan bio trud tužilaca iz Koalicije i svedoka iz Srbije „da dokažu legalnost jugoslovenske ideje tvrdeći, da jugoslovenski narodi, onako isto kao i jedan narod kad je raskomadani, imaju svojih opštih zajedničkih interesa, i da se jugoslovenska ideja sastoji u radu na održavanju i zaštiti tih opštih interesa, a bez ikakve štete po bezbednost i opstanak monarhije“. Nemoguće je takodje bilo dokazati da „Slovenski jug“, kao klub i list, služi samo toj legalnoj jugoslovenskoj ideji, a da niti je bio niti jeste „revolucionarno gnezdo i opasnost po austrijsku monarhiju“. Ideja jugoslovenstva izašla je iz procesa kao pobednik, jer je ono što je do tada bilo sumnjičeno i predstavljano misterioznim postalo i za ceo kulturni svet i za Austriju samu „jasno, razumljivo i dopušteno“. Ako Austrija zbog toga „izvuče nauk iz ovoga procesa i odista učini kraj eri klevetanja, ako se ona približi svojim narodima i ako neposredno od njih bude saznavala sve što joj treba, tek će tada videti i to, da jugoslovenska ideja ni u koliko ne ugrožava opstanak njen. Ona će tada videti da i naš klub i naš list rade samo javno, da sav naš rad svaki pa i ona može pratiti. Ako sve to Austrija bude učinila, tek će onda uvideti koliko je

do sad bila na pogrešnom putu, jer je izvesno da čak ni ona ne može smatrati za zabranjen rad na kulturnom zbliženju i ujedinjenju južnih slovena“. U tom smislu Fridjungov proces imao je za jugoslovensku ideju ne samo velik već i presudan značaj.²⁵ Dvadesetak godina docnije, Boža Marković je napisao kako je to bio njen prvi trijumf, jer su se Srbi i Hrvati prvi put vratili kao pobjednici sa „zajedničkog bojišta“, što je bio „veliki znak za zajedničku budućnost“.²⁶

Ideja kulturnog jedinstva Južnih Slovena, uzeta kao njihovo legitimno pravo, promovisana je u veliki cilj „Slovenskog juga“. Kao urednik Boža Marković insistirao je na tvrdnji da je to bila prava svrha pokretanja lista, koji će „kao i do tada, ponajviše raditi na međusobnom upoznavanju svestranog života jugoslovenskih naroda – političkog, ekonomskog i društvenog – i propagiranju ideje njihovog kulturnog zajedništva. „Kao god i svi drugi narodi“, napisao je, „isto tako i jugoslovenski, imaju prava na svoje kulturno jedinstvo. To im pravo ne može niko poreći, jer u ideji njihovog kulturnog jedinstva leži i njihov spas“. Takvo jedinstvo, pak, nije ostvarljivo bez dubokog međusobnog poznavanja. Ideja kulturnog jedinstva po njegovim rečima nije bila nova, niti je „Slovenski jug“ bio njen prvi pobornik. U istoriji se javljala više puta i nijednom nije proglašena nelegalnom, zbog čega joj pravo na opstanak nije moglo ni u tom trenutku biti oduzeto. Takav rad nije mogao biti okvalifikovan kao zločin, već naprotiv – slobodno organizovan kako u Beogradu, tako i u Zagrebu, Sarajevu, Sofiji, Ljubljani i na Cetinju. Obznanjujući staro-novi program „Slovenskog juga“, Boža Marković je te gradove naveo kao nacionalne, političke i kulturne centre Južnih Slovena, „naroda iste rase, istog ili sličnog jezika i prošlosti, iste sudbine i istih interesa“.²⁷ U njegovom tumačenju i u pogledima Jugoslovena iz njegovog kruga Južne Slovene spajale su bitne istovetnosti i sličnosti, prošlost, sadašnjost i interesi budućnosti.

Tih godina jugoslovenstvo je za njega postojalo pre svega kao nacionalna ideja. Pišući uvodnike i pojašnjavajući stavove lista kome je bio na čelu, govorio je o jugoslovenskim narodima – Srbima, Hrvatima, Slovencima i Bugarima, ali i o jugoslovenskom narodu, naročito kada je bila reč o Srbima i Hrvatima, za koje je upotrebljavao i izraz srpsko-hrvatski narod. Upotreba i jednog i drugog pojma ponekad se vidi u jednom istom članku, kao što je bio slučaj u prikazu političke krize u Hrvatskoj ili u poruci upućenoj jugoslovenskoj akademskoj omladini.²⁸ U nedostatku drugih izvora o tadašnjim pogledima Bože Markovića ne možemo pouzdano proceniti da li je u pitanju nedovoljno promišljena upotreba pojmova

²⁵ B. Marković, *Jugoslovenska ideja i Fridjungov proces*, „Slovenski jug“, br. 5, 19. decembar 1909.

²⁶ B. Marković, *Masarik i Jugosloveni*, str. 35.

²⁷ B. Marković, *Prva reč*.

²⁸ „Slovenski jug“, br. 34, 21. avgust 1910; Isto, br. 37, 11. septembar 1910.

ili i sam nije bio siguran jesu li Srbi i Hrvati jedan odnosno dva naroda. U analizu bi, sem toga, trebalo uneti i očitu političko-propagandnu potrebu u kojoj je posebno insistirano na srpsko-hrvatskoj bliskosti.

Ideja jedinstva Srba i Hrvata, a tek potom Slovenaca i Bugara, činila je jednu od najčešćih tema uvodnih članaka Bože Markovića u „Slovenskom jugu“. Iz broja u broj ponavljao je iste zadatke lista, naglašavajući kako će „jugoslovenski narodi moći doleteti na val neprijatelja samo tako, ako se budu naslonili jedan na drugog“, uvideli svoje zajedničke interese i kulturno se ujedinili. U tom pravcu posebno se obraćao studentskoj omladini, savetujući joj da što bolje upozna život i prilike u jugoslovenskim krajevima. Jedan od načina za to video je u tome da svaki student, iz bilo kog jugoslovenskog nacionalno-kulturnog centra, tokom školovanja upozna sva tri postojeća jugoslovenska univerziteta – u Beogradu, Zagrebu i Sofiji, provodeći na njima barem po jedan semestar ili školsku godinu. Kao dobar primer za ugledanje navodio je iskustvo nemačkih studenata, koji su upravo tako činili, uvidjajući odlascima na univerzitete širom Nemačke „kako su svi oni prvo Nemci pa onda Bavarci, Saksonci, Prusi itd“.²⁹ Iz tih razloga „Slovenski jug“ je oduševljeno podržavao i pozdravljao dolazak zagrebačke akademske omladine u Beograd i Srbiju.³⁰

Neumorno promovišući ideju kulturnog jedinstva Južnih Slovena, Boža Marković nije skrivao da njeno ostvarenje predstavlja tek prvi, ali važan korak u produbljivanju njihovog zajedništva, usmerenog na političko ujedinjenje, iako je potvrđivanje jugoslovenstva kao državne ideje ostavljano za budućnost. „Današnje pokoljenje pobornika jugoslovenske ideje“, rečeno je na stranicama „Slovenskog juga“, „vodi računa o o dvema osnovnim tendencijama našeg doba: o individualizmu i demokratiji. Stoga je i postavilo kao daleki, politički ideal federaciju autonomnih jugoslovenskih provincija, a kao neposredni, praktični cilj postavilo je solidarnost, kulturnu i duhovnu zajednicu, koja mnogo znači i za današnji politički položaj svih Jugoslovena, pa čak i za opstanak već postojećih samostalnih jugoslovenskih država. Tako shvaćena, jugoslovenska ideja je ne samo jedan politički ideal za oduševljene i egzaltirane ljude, no u isti mah i sistem jedne realne, praktične politike, stavljene samo na širu osnovu“.³¹

Ovo „realno jugoslovenstvo“, sa ciljevima postavljenim za sadašnjost i projektovanim za budućnost, bilo je u oštrm sudaru sa unutarnjom i spoljnom politikom Austrougarske, ma koliko se Boža Marković trudio da dokaže kako jugoslovenska ideja nije opasna po opstanak

²⁹ B. Marković, *Jugoslovenskoj akademskoj omladini*, isto, br. 37.

³⁰ „Slovenski jug“, br. 15, 8. april 1912.

³¹ Isto, br. 35, 27. avgust 1910.

carevine. To je bilo tim očiglednije što je i nakon aneksione krize habzburšku monarhiju slikao najtamnijim bojama. Za njega ona je bila „od uvek mračna i misteriozna“; u tradiciji njene politike bilo je da se služi pritiscima, nasiljem i svim srednjevekovnim metodama, lažima i falsifikatima, špijunažom i praćenjem političkih protivnika, proganjanjem čitavih naroda i njihovih vodja. Iz veleizdajničkih procesa izlazila je unižena, kao država „čijoj diplomatiji niko čestit ne može verovati“, ali ponovo spremna da se posluži istim brutalnim sredstvima. I posle sramnih poraza ona je mogla da otvara slične procese, „samo ako joj ustreba okupirati ili anektirati još koju južnoslovensku pokrajinu ili ako treba pridaviti Srbe ili Hrvate“; sve zato što „reči moral nema u austriskom rečniku“. Naročito pogubna bila je njena politika prema Srbima, koji su u sučeljavanju sa njom najgore prolazili. Od doseljenja u jugoslovenske krajeve oni su bili „bespravno roblje koje je prinošeno na žrtvu, čim je monarhija imala svršiti kakav nedopušten posao.“ Iz istog razloga pokušavala je da ih Hrvatima predstavi kao „opasan element po samu Hrvatsku“.³² Prema svim svojim jugoslovenskim narodima Austrougarska je, tvrdio je Boža Marković, neprestano primenjivala istu politiku medjusobnog zavadjanja, služeći se jednima protiv drugih, ne bi li ih lakše držala u pokornosti. Otuda je svaka nacionalna politika bila nespojiva sa njenim političkim nazorima i ciljevima, a svaki zajednički rad sa njom nemoguć, unapred osudjen na poraz i prevaru. Politika koju je trebalo da vode Jugosloveni i ona koju je vodio Beč bile su u osnovi različite. To su bila „dva sasvim različita sistema“ i svaki pokušaj da paktiraju ne samo da nije koristio narodnoj politici, nego se uvek okončavao na njenu štetu. Jer, „nema primera, da je se pakt između narodne koalicije i Beča svršavao u korist prve“. Jedini savet koji je Boža Marković u takvoj poziciji Jugoslovena prema Austrougarskoj mogao da ponudi, a davao ga je mnogo puta, bio je da „narodna opozicija u najširem smislu... primi u sebe oprobane i spremne narodne borce“. „Naš narod“, tvrdio je, podrazumevajući pod tim pre svega Srbe i Hrvate, „nema na odmet ljudi i ne sme ispustiti ni jednog čoveka. Svi koji su se na dosadanjem putu i za trenutak razišli treba da se nadju zajedno i da tako udruženi i zagrljeni čekaju neprijatelja. Svi sitni razlozi, lični momenti imaju otpasti i svaki pred sobom treba da ima samo opštu stvar“.³³

Rukovodjeni takvom idejom „zbijanja redova“ i učvršćivanja medjusobne solidarnosti kao uslova nacionalnog opstanka Južnih Slovena, „Slovenski jug“ i Boža Marković odlučno su istupali protiv pojava šovinizma kako na hrvatskoj tako i na srpskoj strani, naročito se starajući da se ne unosi zavada između Srba i Hrvata. U tom smislu poruke su slate čitaocima

³² Isto, br. 14, 3. april 1910.

³³ Isto, br. 34, 21. avgust 1910.

široim slovenskog juga.³⁴ Na žalost, objavljivanje lista još jednom je prekinuto; ovoga puta zbog izbijanja Prvog, a potom i Drugog balkanskog rata, što nam zbog nemanja i drugih izvora uskraćuje mogućnost upoznavanja sa pogledima Bože Markovića na razvoj jugoslovenske ideje upravo u tim godinama koje su u njenoj popularizaciji bile izuzetno važne. Početak Prvog svetskog rata i puni angažman koji je tokom njega imao u jugoslovenskim pitanjima potvrđuju mišljenje o njegovoj potpunoj posvećenosti, razumevanju srpsko-hrvatskih osetljivosti i problema koji su iz njih proisticali. Kada je u jesen 1914. godine otpočeo rad na jugoslovenskoj propagandi i predstavljanju jugoslovenskog programa pred saveznicima svakako nije bilo slučajno što je baš on smatran jednom od najpodesnijih ličnosti da uspostavlja kontakte sa izbeglim Hrvatima i osmišljava zajednički rad.³⁵

Od tog vremena pa do kraja Drugog svetskog rata Boža Marković je, kao i drugi preživeli njegovi saborci, prešao dug put. Njegov život i rad, posmatrani u tom širem okviru istorijskih zbivanja i procesa, omogućavaju pri tome zaključke koji se mogu odnositi na učešće naučnika i intelektualaca u politici uopšte, posebno onih jugoslovenski opredeljenih, koji su primili odgovornost za stvaranje Jugoslavije – „najveće srpske obmane“ i „najskuplje zablude“, kako se danas čuje čak i u historiografiji. Evolutivni proces njihovih pogleda na jugoslovensku ideju i državu na njoj gradjenu bio je uglavnom isti. Jugoslovensko opredeljenje srpske intelektualne elite počinjalo je velikim nadama, bilo rukovodjeno realizmom nacionalnog opstanka, ali i praćeno romantičarskim zanosom i dogmatizovanjem jedne ideje. Idući potom preko suočavanja sa stvarnošću, razočaranja i oslobađanja od iluzija, završavalo se svodjenjem jugoslovenske države na zajednicu interesa povezanu nesigurnom i minimalnom nacionalnom solidarnošću.

³⁴ Prema izveštajima podnetim na Petoj redovnoj godišnjoj skupštini, „Slovenski jug“ je 1911. štampan u 3.000 primeraka. U unutrašnjosti Srbije imao je 1.482 pretplatnika, u Beogradu 940, a u inostranstvu 254 (Isto, br. 22, maj 1911).

³⁵ Više: M. Radojević, *n.d.*, str. 129-297.

CONCLUSION

Studying Boža Marković's life and work in one broader context of historical events and processes, it is possible to draw some general conclusions about the role of intellectuals and scholars in politics, especially of those who were pro-Yugoslav oriented and who took responsibility for creating Yugoslavia – „the greatest deceit“ and „most expensive delusion“ as it is referred today, even in historiography. Evolutionary process of their views on Yugoslav idea and the state built on it was much the same. Yugoslav orientation of Serbian intellectual elite started with great expectations and guided by realism of national survival, but it was also followed by romantic exaltation and dogmatizing the idea. Afterwards came facing with reality, disappointment and liberating from illusions and it ended with making Yugoslavia a community based on feebly connected by ambiguous and minimal national solidarity.